

Mark Mazower

HITLEROVA ŘÍŠE

Nacistická vláda v okupované Evropě

JOTA
BRNO 2009

ČÁST 2:

NOVÝ ŘÁD

10. Pracovníci

V ničem jiném nevytvářel propastný rozdíl mezi ideologií a realitou ve Třetí říši tolik dilemat a tolik intenzivních pokusů, jak tato dilemata vyřešit, než tomu bylo v otázce pracovních sil. Protože primárním politickým cílem nacistů bylo vytvoření rasově čistého státu, děsili se myšlenky, že budou muset do Německa přivést cizí pracovníky, zejména z východní Evropy. Jakmile boj s Rudou armádou otevřel perspektivu protahované vyčerpávací války, bylo jasné, že se bez nich tento konflikt nedá vyhrát. Zvláště od roku 1942 rychle rostly jejich počty a v roce 1944 dosáhly více než sedmi milionů. Náhlý příchod velké a převážně slovanské populace do Říše představoval nečekanou a silně znepokojující možnost sociální revoluce v zemi, jejíž obyvatelé byli neustále bombardováni zprávami o tom, že ti, kdo žijí na Východě, jsou primitivní, škodliví a nebezpeční lidé. Režim je proto nutil nosit označení na oděvu, držel je za ostnatým drátem, nepřetržitě je hlídal a krutě trestal za jakékoliv porušení pravidel. Potřeba zahraničních pracovníků zkrátka vedla přímo k radikalizaci vlastních říšských rasových zákonů.

ZAHRANIČNÍ PRACOVNÍCI 1939-42

Napjatější situace na německém pracovním trhu vedla již koncem třicátých let zemědělce k podávání zpráv, že jim chybí pracovníci. V listopadu 1938 nastávaly obavy, že je zásobování Německa potravinami ohroženo. Cizinci tvořili v letech 1936-37 čtvrtinu pracovních sil v zemědělství, číslo, které v letech 1938-39 vzrostlo na nejméně 43 procent. Göring příchod pracovníků podporoval a nemyslel si, že by „úvahy o rasové politice“ měly být nejdůležitější. Podle jeho

názoru byli cizí pracovníci nezbytným zlem. Ale jak bylo stále více německých mužů povoláváno do armády, jejich důležitost dokonce ještě vzrostla a v roce 1940 bylo nejméně 60 procent pracovníků v německém zemědělství neněmeckého původu. Zejména stovky tisíc polských válečných zajatců byly zbaveny svého nebojového statusu, přeřazeny do kategorie civilních dělníků a přiděleny na německé farmy. Vezme-li se v úvahu Hitlerova posedlost německou potravinovou bezpečností, nebylo nijak mimořádné, že Říše byla stále více závislá na Polácích, aby se uživila, zejména když je současně vyháňela z jejich vlastních usedlostí v župě Warthe a v Západním Prusku. Je ironií, že mnoho těch stejných Poláků muselo jít do Říše, aby tam pracovali. Hitler byl přesvědčen, že Němci potřebují více půdy, aby přežili. Ale dokonce i na té půdě, kterou měli, potřebovali Poláky, aby z ní sklidili úrodu.¹

Ale ať už byla nacistická ekonomická logika jakkoliv bláznivá, žádný rasově uvědomělý Němec nenesl bezpečnostní souvislosti tohoto vývoje lehce. Aby zabránili kontaminaci německé populace Poláky, byli polští dělníci odděleni. Nejenže museli nosit na oblečení označení (předchůdce pozdějších žlutých hvězd u Židů), ale nesměli také vstupovat do restaurací, měli zakázáno jezdit na kole a měli k dispozici oddělené nevěstince, aby neposkvrnili německé ženy. Jejich mzdy byly pevně stanovené pod německými sazbami, dokud na to sedláci nezareagovali propouštěním německých zaměstnanců, načež režim zavedl „sociální kompenzační daň“, aby tento motiv odstranil. Ale režim si pořád nedělal moc starostí s německou závislostí na nově příchozích, neboť nedostatek pracovníků byl vyřešen a ideologickým námitkám se dalo čelit, pokud přísný dozor udržel jejich chování v rámci stanovených pravidel a zůstávali ve venkovských oblastech.

V každém případě se po dalším kole vítězství na Západě zdálo, že závislost na Polácích se ukáže být jen jako přechodná nutnost. Porážka Francie, Belgie a Nizozemí znamenala zisk mnohem většího počtu válečných zajatců a také přístup na evropské trhy pracovních sil, postižených několikaletou stagnací a nezaměstnaností. V té době byl jen ve Francii a Itálii více než jeden milion nezaměstnaných. Další, kteří přijeli dobrovolně, aby si našli práci, byli z tak vzdálených míst, jako je Maďarsko, Bulharsko a Španělsko. V létě 1940 se proto

zdálo, že by německé potřeby mohly být v dohledné době úplně uspokojeny. Výsledkem bylo, že Říše propustila belgické, nizozemské a norské válečné zajatce a také některé Francouze. Těch 1,2 milionu, kteří v zajetí zůstali, bylo využito v zemědělství nebo vybráno pro práci v dolech a v průmyslových podnicích.

Postoje ke stále rostoucí vícenárodnostní armádě nově příchozích byly v Německu velmi smíšené. Hlavní říšský úřad bezpečnosti (RSHA) se pokoušel rozlišovat mezi „dělníky germánského původu“ a „rasovými cizinci“ a stanovil pro ně různé soubory trestů. Ale to vedlo k některým zvláštním výsledkům. Například Nizozemci byli příslušníky poraženého národa, ovšem teoreticky byli rasově nadřazení Chorvatům, Italům a Slovákům, jež přicházeli do Říše pracovat dobrovolně. Německá veřejnost nedělala žádné rafinované rozdíly, lidé neměli rádi žádné cizí pracovníky, kteří se odmítali přizpůsobit nebo byli nápadní. Mladí Italové byli údajně „bouřliví a neurvalí“, stěžovali si na stravu a ucpávali toalety. Francouzky byly „nemorální“, Nizozemci „arogantní“. O cizích pracovnících se říkalo, že znepríjemňují cestování vlakem svým „nesnesitelným pachem“, špinavým oblečením, nepořádkem, odpadky a tendencí zpívat písničky. Ale v rozporu se zbožným přáním nacistické strany nebyli jen přechodným zlem. Jeden vysoký úředník ministerstva práce varoval, že v nejbližší době neodejdou, a předpovídal (správně), že přesuny velkého počtu pracovníků budou pravděpodobně charakterizovat evropský hospodářský vývoj také v poválečné době:

Dokonce ani po skončení války se nebudeme moci v Německu obejít bez cizích pracovních sil. Stejně jako v minulosti se budou nejvíce využívat v zemědělství, ale také v průmyslu, abychom dokázali splnit ohromné budoucí úkoly mírové doby. Vytvoření integrovaného makroregionálního evropského hospodářství bude sloužit podpoře tohoto vývoje. Spolu s dovozem dodatečných pracovníků z kontinentálních států do Německa získá nepochybně impuls také vzájemná výměna zaměstnanců v podobě hostujících pracovníků a v rámci Evropy dojde ke zrovnoprávnění pracovních sil.²

Protože byli přesvědčeni, že vítězství je za dveřmi, a protože se střetávali s tak nepříznivými prognózami, nacisté svůj postoj zpřísnil. Cizí pracovníci neměli povolen přístup do nemocnic, pokud ne-

byli v ohrožení života, a jejich tábory byly pod neustálým dohledem. Místní úřady jim zakazovaly vstup do bazénů, odebíraly jim vánoční odměny a povolovaly jim nakupovat jen v určitých hodinách. Jedním z důvodů těchto nekonečných represí bylo, že zejména na venkově se opatření často přehlížela. Přátelské vztahy, jež existovaly mezi Poláky a Němci na vesnicích a na odlehlých usedlostech, dělaly úřadům starosti, a proto vyzývaly k obnovení ostrážitosti a dozoru.³

Po útoku na SSSR přinesly tři miliony válečných zajatců a obrovská obsazená území s ohromnými rezervami pracovní síly jak ekonomické příležitosti, tak rizika ve zcela nové podobě. Protože režim věřil v nastávající vítězství a jelikož měl pocit, že má přístup k tolika cizím pracovníkům, kolik potřebuje, neplánoval využití sovětských válečných zajatců. Jejich uplatnění v Říši blokoval ve skutečnosti Hitler. Po ukončení války se očekávala rychlá demobilizace wehrmachtu, což by v Německu jednou provždy zmírnilo nedostatek pracovních sil. Ale to byla chůze po tenkém ledě, poněvadž kdyby se válka nevyvíjela tak, jak se předpokládalo, Německo by brzy čelilo mimořádným potížím. Povolávání záložníků do armády v souvislosti s plánem Barbarossa se dále zakouslo do již vyčerpaných německých pracovních sil a vytvořilo v domácím hospodářství rekordní počet neobsazených pracovních míst. A nebyla to jen teoretická obava, neboť těžba uhlí v Porúří – centru říšského energetického hospodářství – klesla mezi březnem a srpnem 1941 o 15 procent. Až v říjnu se nechal Hitler konečně přesvědčit a schválil rozsáhlé využití sovětských válečných zajatců v Německu. V té době to bylo pro mnoho z nich už příliš pozdě. V Německu nezavládlo pro tuto krizovou situaci příliš velké pochopení – právě naopak, lidé byli pobouřeni zprávami, že Říše živí miliony válečných zajatců, jejichž příděly v táborech byly ve skutečnosti sníženy. Ti vojáci, kteří se dostali do Německa živí, byli příliš zesláblí na to, aby pracovali, a museli být speciálně „vykrmeni“.

Himmler i strana nenáviděli myšlenku, že by se závislost Německa na cizích pracovnících mohla stát trvalou záležitostí. Válka vytvářela absurdní situaci, kterou chtěli co nejdříve ukončit. „Rasově-politická situace je dnes taková, že než se zbavíme 500 Židů z oblasti Říše, okamžitě nám tam přibude desetinásobek rasově nežádoucích

cizích národností,“ stěžoval si jeden analytik v zimě 1941–42. Z obavy, že se bezpečnost zhroutí, Himmler věřil, že potřeby Německa mohou být uspokojeny „germánskými a ke germanizaci vhodnými lidmi“. I v tomto případě se Himmler jako obvykle vznášel nad ekonomickými fakty, což ponechávalo rostoucí nedostatek pracovních sil v Říši stále otevřeným problémem. Odvody do armády mezi květnem 1939 a květnem 1942 vedly ke snížení počtu civilních pracovních sil o 7,8 milionu. Jak wehrmacht utrpěl na východní frontě významné ztráty, rostoucí výroba zbraní znamenala jisté řešení problému pracovních sil.⁴

SAUCKELOVY KAMPANĚ

Na jaře 1942, když byl jmenován do funkce Albert Speer, začala racionalizace válečného hospodářství a brzy vedla k pozoruhodnému nárůstu výroby. Ale Německo zjevně potřebovalo někoho, koho někteří nazývali „diktátorem pracovních sil“, jenž by zavedl celoevropský program využívání pracovníků. Hitler, jak se dalo očekávat, proto obešel ministerstvo práce a jmenoval Fritze Sauckela, dlouholetého župního vedoucího v Duryňsku, svým zmocněncem pro pracovní síly. Sauckelovi dal pokyny, aby dramaticky zvýšil příspěvek kontinentu k řešení německého problému s pracovními silami.

Sauckel a Speer byli v některých rysech jako den a noc, dvě rozdílné generace nacionálně socialistických mužů. Speer byl dalším z těch vzdělaných, přesvědčivých mladých technokratů, jenž neskrýval své pohrdání nad hloupostí stranických „bossů“. Sauckel byl bývalý námořník a manuální pracovník, stranický vůdce ze starých dob. Je pravda, že oba byli schopní organizátoři a jejich úkoly se vzájemně doplňovaly. Sauckel měl nakonec zaplnit neobsazená místa ve Speerových podnicích. Ať už řekl po válce cokoliv, Speer potřeboval Sauckela – tak jako potřeboval také Himmlera a wehrmacht – protože bez násilného verbování evropských pracovníků pro Říši by zvýšení německé výroby zbraní bylo nemožné.

Sauckel byl rok a půl mimořádně úspěšný v provozování toho, co pozdější historici popsali jako „jeden z nejrozsáhlejších programů nucené práce na světě“. V dubnu 1943 hrdě hlásil Hitlerovi, že záležitosti jdou dobře. Pokud se jedná o pracovní síly, „naše nacionálně so-

cialistická Říše předvádí zářný příklad ve srovnání s metodami kapitalistického a bolševického světa“. Ve skutečnosti nebyla situace tak růžová. Jak se pracovní podmínky v Říši přitvrzovaly, mnozí dobrovolníci odcházeli a doma rozšiřovali zprávy o ubohé stravě a o brutálnosti, s níž tam s nimi zacházeli. Když se ti, které Němci označili jako „neschopné“ práce, vrátili domů – jak se také stalo v první polovině roku 1942 – jejich hrozivé příběhy další nábor neusnadňovaly. Koncem roku 1942 Sauckelovi muži shromažďovali lidi metodami, jež šířily v Generálním gouvernementu a na okupovaných východních územích teror. V roce 1942 se mu podařilo jen ze sovětských území přivést do Říše více než milion civilních pracovníků. V polovině roku 1943 bylo do německých podniků přiděleno 2,8 milionu nových dělníků a ke konci následujícího roku se tento počet zvýšil na víc než 5 milionů. Jestliže porovnáme toto číslo – dosažené za pouhých třicet měsíců – s 10–20 miliony Afričanů, kteří byli dopraveni přes Atlantik jako otroci v průběhu více než jednoho století, uvědomíme si strašlivou donucovací sílu, jakou má moderní stát k dispozici.⁵

Obchod s otroky samozřejmě přišel lidem na mysl v době, kdy byl jedinou myslitelnou paralelou s mimořádnou a často namátkovou brutalitou Sauckelových lidí. Rosenbergův vysoce kritický asistent Otto Bräutigam prozradil:

Byli jsme svědky groteskního obrázku, když jsme museli získat z okupovaných východních území miliony dělníků potom, co váleční zajatci umírali hladu jako mouchy, abychom zaplnili mezery v Německu... V panujícím bezmezném zneužívání slovanské humanity byly používány „náborové“ metody, které mají pravděpodobně původ v nejtěmnějších obdobích obchodu s otroky.⁶

V Krakově si proněmečtí ukrajinští nacionalisté stěžovali úřadům:

Všeobecná nervozita se stále zvyšuje špatnými metodami vyhledávání pracovníků, jež se v uplynulých měsících používají stále častěji. Divoký a nemilosrdný hon na lidi, který se odehrává všude ve městech a na venkově, na ulicích, náměstích, a dokonce v kostelech a v noci v domech, těžce otrásl pocitem bezpečnosti obyvatel. Každý je vystaven nebezpečí, že bude kdekoliv a kdykoliv zadržen příslušníky policie, znenadání a neočekávaně, a odvezen

do sběrného tábora. Žádný z jeho příbuzných se nedozví, co se s ním stalo, a až po několika měsících někdo dostane na pohlednici zprávu o jeho osudu.⁷

Hony na lidi na venkově byly ještě horší, bylo-li to vůbec možné. Barvitý dopis jednoho vesničana z východního Polska popisuje nájezd následujícími slovy:

U nás se dějí nové věci. Odvádějí lidi do Německa. Nějací lidé z kowkuského okresu měli jít 5. prosince, ale oni nechtěli, a tak byla celá vesnice podpálena. Vyhrožovali, že udělají to stejné v Borowiczích, pokud všichni, kteří byli vybráni, nebudou chtít jít. Načež přijela tři nákladní auta Němců a ti jim zapálili domy. Ve Wrancích shořelo dvanáct domů a v Borowiczích tři. Nový odvod pracovníků se konal 1. října. Popíší Ti nejdůležitější události. Možná si vzpomínáš, co nám říkali o Sovětech, když okupovali Polsko. Tehdy jsme tomu nevěřili a teď to vypadá stejně tak neuvěřitelně. Přišel příkaz dodat 25 dělníků, ale nikdo se nepřihlásil. Všichni utekli. Potom přišla německá milice a začala zapalovat domy těch, kteří utekli. Oheň začal být velice silný, protože dva měsíce nepršelo. Na dvorech statků byly navíc zásoby obilí. Umíš si představit, co se dělo. Lidé, kteří se k ohni seběhli, měli zakázáno jej hasit, bili je a zatýkali, takže sedm statků úplně vyhořelo. Policisté mezitím zapalovali další domy. Lidé padali na kolena a líbali policistům ruce, ale ti je bili gumovými obušky a hrozili, že vypálí celou vesnici...

Během požáru procházela milice sousedními vesnicemi, chytala pracovníky a zatýkala je. Všude, kde nenašli žádného práce schopného člověka, uvěznilo rodiče, dokud se neukázaly děti. Takhle řádili během noci v Bielosirce. Pracovníci, kteří se dosud ještě neobjevili, měli být zastřeleni. Všechny školy jsou zavřeny a ženatí učitelé byli posláni sem, aby zde pracovali, zatímco svobodní jdou pracovat do Německa. Chytají teď lidi stejně, jako pohodlní chytají psy. Už tady loví týden a ještě toho nemají dost. Uvznění pracovníci jsou zavřeni ve škole. Nesmějí ani chodit konat své přirozené potřeby, ale musí to dělat jako prasata v té stejné místnosti. Lidé z mnoha vesnic šli jednoho dne procesím do potšajeuského kláštera. Všichni byli uvěznění, zavřeni a budou posláni na práci. Jsou mezi nimi chromí, slepí a přestárlí lidé.⁸

Ve světle takových událostí nebylo vůbec překvapivé, že když Sauckel křižoval okupovanými územími, čelil kvůli důsledkům své činnosti rostoucímu znepokojení a vzteku právě mezi těmi úředníky,

jejichž spolupráci potřeboval. Při honbě za uloženými čísly jeho lidé často ignorovali platné pasy a osvobozovací dokumenty, vydané jinými institucemi, které si tak zajišťovaly pracovníky, jejichž deportace by poškodila jiné činnosti pro německé vedení války. A byl v tom také katastrofálně rozsáhlý sociální a politický vliv. Rosenberg varoval Sauckela, že jeho shromažďování pracovních sil rozdmýchává na východních zemích partyzánský odboj, protože k nim rolníci utíkají. Když si mají vybrat mezi odchodem do Německa a vypálením domu do základů, mají pocit, že nemají co ztratit. Také ekonomické útvary wehrmachtu byly značně nespokojené. Protože se obávali zejména o sklizeň a o železnici, armáda zde chtěla dělníky udržet. Jenže potřeby Říše měly přednost a její agenti pokračovali v drancování bývalého SSSR. Víc než polovina sovětských civilistů, pracujících v roce 1944 v Německu, tam přišla *po* porážce u Stalingradu.

Ale Sauckel se podíval také na západní Evropu. Během jednoho roku se počet belgických dělníků v Německu téměř zdvojnásobil, zatímco počet Francouzů vzrostl ze 135 000 na 667 000. Ribbentrop již upozornil italského ministra zahraničních věcí na skutečnost, že „Hitler přijme na okupovaných územích radikální opatření k mobilizaci místního pracovního potenciálu“, aby mohlo Německo soupeřit s americkým zbrojním programem.⁹ Francie nyní zažívala mírnější variantu taktiky tvrdé ruky, použité v Polsku a na Ukrajině. Bývalý námořník se v březnu 1944 svým spolupracovníkům chlubil:

Přikročil jsem dokonce k tomu, že jsem zaměstnal a vyškolil celou řadu francouzských agentů a agentek, kteří za dobrý plat, stejně jako se to za starých časů dělalo u „šanghajštění“ (shanghaiing – násilné získávání posádek lodí v 18. a 19. století, pozn. překl.), chodili lovit muže a opjeli je kořalkou a pěknými slovy, aby je dostali do Německa. Navíc jsem pověřil několik schopných lidí zřízením našich speciálních vysokých úředníků pro zajištění pracovních sil, což se realizovalo školením a vyzbrojováním s pomocí vyšších vůdců SS a policie a řady místních lidí. Ale pořád ještě musím žádat ministerstvo pro vyzbrojování o zbraně pro tyto lidi, protože jenom během posledního roku bylo několik desítek těchto schopných vysokých úředníků pro pracovní síly zastřeleno. Všechny tyto prostředky musím používat, ať už to zní jakkoliv groteskně, abych vyvrátil obvinění, že neexistují žádní výkonní úředníci, kteří by z těchto zemí přivedli do Německa pracovníky.¹⁰

V roce 1943 náklady vzrostly kvůli rostoucím nepokojům, narušování veřejného pořádku a rostoucímu odporu proti německé nadvládě. Na Sauckelovy zaměstnance se podnikaly útoky a registrační seznamy a policejní záznamy, které jim pomáhaly vybírat pracovníky prostřednictvím byrokratických kanálů, odpůrci často úmyslně pálili. Výsledkem bylo, že náboráři přestali předstírat jakýkoli výběr a shromažďovali všechny lidi, na které narazili na ulicích, v kinech, tržnicích a na nádražích. Bylo těžké odlišit takové *razie* nebo *blokování* od policejních akcí. Ve Varšavě bylo v lednu 1943 zadrženo během čtyř dnů 35 000 lidí. Děsivé *blokování*, které se odehrálo v „rudých“ čtvrtích Athén v létě 1944 – organizované SiPo a SD, ale prováděné většinou řeckou tajnou policií a informátory – poslalo tisíce lidí do tábora Haidari a potom do Říše, přičemž známí nebo podezřelí aktivní odbojáři byli jednoduše zastřeleni na místě.

Po německé okupaci dosud neokupované zóny ve Francii a oznámení vlády o zřízení povinné pracovní služby STO (Service du Travail Obligatoire) se značně rozšířily veřejné nepokoje, které vyvrcholily atentátem na hlavního představitele Sauckelových aktivit v Paříži. Když mladí muži prchali do hor, aby se vyhnuli odvezení do Německa, vichystická vláda zdůrazňovala, že vytržení dělníků z jejich kořenů a nucený odchod do Německa není nejlepším způsobem, jak využít jejich pracovní schopnosti. Albert Speer s tím souhlasil a silně se zastával diferencovaného přístupu a zachování dělníků tam, kde jsou, pokud se již podílejí na výrobě určené pro německé válečné úsilí. Speer, jenž byl právě jmenován ministrem pro zbrojení a válečnou výrobu, začal v září intervenovat přímo. Při novém potvrzení politiky spolupráce se s francouzským ministrem průmyslu Jeanem Bichelonnem dohodl, že podniky vyrábějící pro německé zbrojní programy budou vyjmuty z povolávání na nucenou práci. Jakmile to Hitler schválil, rozšířil se tento systém ve většině západní Evropy. Frustrovaný Sauckel v březnu 1944 tvrdil, že jenom ve Francii se to týká více než 1,3 milionu dělníků a brání mu to ve splnění jeho cílů. Speer na to odpověděl, že i když se v celé západní Evropě dostalo do této kategorie 2,7 milionu dělníků, je to pořád poměrně malý podíl z celkového počtu pracovních sil.

Diskuze o pracovních silách, která se konala v červenci 1944 v Berlíně, když Spojenci vnikli do severní Francie, byla obzvlášť zatrpklá.

Sauckel si stěžoval na nedostatek podpory od wehrmachtu, jenž, jak tvrdil, „považuje program získávání pracovních sil za něco, co mu snižuje reputaci“. Požadoval provádění většího množství případů a větší tvrdost. Ale protože Němcům chyběly potřebné lidské kapacity, ostatní se domnívali, že takový přístup se ukáže jako kontraproduktivní. Dokonce vedoucí RSHA Ernst Kaltenbrunner varoval, že má ve Francii jen 2 400 mužů a že je pochybné, „zda se s tak slabými silami dají zajmout celé ročníky“. Diplomaté za sebe zpochybňovali páky, které mohou využít proti cizím vládám, neboť tyto vlády byly samy o sobě značně oslabené a další tlak by jim vůbec nepomohl.¹¹

Vzhledem k Speerovým sebeospravedlňujícím vzpomínkám po válce byl spor Speer-Sauckel vnímán přehnaně, zejména proto, že se ve skutečnosti týkal pouze západoevropských dělníků – k Východu toho neměl Speer moc co říct a Sauckelovy případy zde pokračovaly, aby se shromáždily stovky tisíc nešťastníků pro práci v Říši. Dohody o průmyslové spolupráci, které Speer uzavřel se svým protějškem ve Vichy, velmi dobře zapadaly do převažující berlínské myšlenky o dvoukolejné evropské ekonomice, v níž by Německo jednalo jedním způsobem se svými průmyslovými partnery a jiným způsobem s agrárním Východem. Ale to by nikdy nešlo bez zahraničních pracovníků, protože v roce 1944 se na nich německé válečné hospodářství stalo úplně závislé. Z původních 3 procent v roce 1940 tvořili nyní nejméně jednu pětinu z celkového práce schopného obyvatelstva a vyskytovali se nejenom v zemědělství, ale také v těžebním průmyslu, ve stavebnictví, zbrojním průmyslu a ve výrobě kovů – vlastně závislejší na nich se stal průmysl než zemědělství. Z pracovníků v klíčovém muničním průmyslu bylo 30 procent cizinců – jenom v mnichovských provozech BMW, hlavním dodavatelí motorů pro luftwaffe, jich pracovalo víc než 16 000. Když Němci okupovali Maďarsko, měly jeho pracovní síly pro ně tak vysokou důležitost, že na práci do Německa se brali i maďarští Židé – dosud naprosto neslýchaný jev. Speer byl jako ministr zbrojení zkrátka závislý na úspěchu Sauckelova úsilí a sotva se snažil o jeho sabotování.¹²

ZAHRANIČNÍ PRACOVNÍCI A VYSTUPŇOVÁNÍ TERORU

Nacistická politika násilného vystěhování cizího obyvatelstva ze země byla nuceně obrácena opačným směrem. Vlastně díky Sauckelovi bylo v Německu víc cizinců než kdykoliv předtím. Nebylo to až po válce, ale už během ní, kdy se z Německa stala „země přistěhovalců“. V malém městě jako Osnabrück, kde byl před válkou sotva nějaký cizinec, jich najednou bylo 12 000 – jedna pětina z celkového počtu obyvatel – a mluvili asi devatenácti různými jazyky. Byli ubytováni v barácích, tanečních sálech, školách, prázdných objektech a také v soukromých domech a ve zvlášť k tomu vybudovaných táborech a jejich mizerně živené, bídne oblečené, vychrtlé postavy byly všudypřítomné na ulicích města. Není překvapivé, že jejich příchod ještě zhoršil již existující přístup k hlídání vztahů mezi Němci a neněmeckými národnostmi, vtáhl SS ještě hlouběji do německého právního systému a přinesl teror do života zahraničních pracovníků.¹³

Polský dekret z března 1940 byl jenom začátkem. O dva roky později byla krize v soudnictví z léta 1942 zhoršena Sauckelovým úspěchem. Byla to především nespokojenost z příchodu cizích dělníků, která Himmlera donutila přemluvit nově jmenovaného ministra spravedlnosti Otto Thieracka, aby mu udělil trestní jurisdikci nad těmi, jež nazýval „asociálními živly“. Toto osudové rozhodnutí otevřelo cestu k mnohem tvrdšímu přístupu k zahraničním pracovníkům. Thierackova chladná obhajoba mimořádného oslabení pravomoci justice zdůrazňovala hrozivou přítomnost těchto neněmeckých lidí a ukázala, jak podmíněná byla jejich existence mezi Němci. Ministrovými vlastními slovy:

Maje na mysli cíl zbavit německý národ Poláků, Rusů, Židů a Cikánů a otevření východních území, která by měla být připojena k Říši jako oblast pro usídlení německé kultury, mám v úmyslu přenechat trestní jurisdikci proti Polákům, Rusům, Židům a Cikánům říšskému vedoucímu SS. Postupuji takto s předpokladem, že soudní systém může přispět pouze malým podílem k vykořenění těchto etnických elementů.¹⁴

To byla slova ministra spravedlnosti. Thierack možná zamýšlel uplatnit toto uspořádání pouze na okupovaných východních územích, Himmler si to ovšem vyložil tak, že SS získalo trestní pravomoc také nad zahraničními dělníky uvnitř Říše. Koncem roku 1942 vládlo mezi župními vedoucími a úředníky ministerstva spravedlnosti takové pobouření nad rozmachem moci SS, že se nový ministr pokusil zařadit zpáteční rychlost. Thierack nyní tvrdil, že „je nemožné dnes postupovat na základě myšlenky, že chceme tyto lidi nějak sprovodit ze světa, musí mít zaručenu nějakou formu soudního řízení“. Ale podobně jako u všech ostatních nacistických právníků před ním přišly jeho protesty pozdě. SS, policie a strana měly příliš mnoho starostí, jak udržet tyto rasově méněcenné lidi a potenciální nepřátele Říše odděleně od Němců. Funkcionáři SS vysvětlili, že „Polák a sovětský Rus už svou prostou existencí na území s německou hegemonií představují nebezpečí pro německý nacionální řád“. Pro SS Velkoněmecko již existovalo jako kvazi-právní prostor, rozkládající se od Rýna k sovětské frontě. V policejní válce proti rasovému nepříteli se hranice mezi „domácím“ a „zahraničním“ ztrácely a SS odmítalo mezi nimi rozlišovat, ať už byly důsledky pro právní stav uvnitř Říše jakékoliv.¹⁵

SS nejenom zpřísnilo pravidla, ale pro kontrolu jejich dodržování zahraničními pracovníky získávalo také obyčejné Němce. V těchto případech, podobně jako v ostatních, spoléhalo gestapo na veřejnost, že je bude informovat o podezřelých aktivitách. Doktoři, hlídači, spolupracovníci, sousedé, členové strany a Hitlerovy mládežnické organizace byli všichni upozorněni na nebezpečí vytvářené novou hrozbou uprostřed nich a byli povzbuzováni v udávání jak cizích dělníků, tak i těch, kteří s nimi otevřeně sympatizovali. Koncem roku 1943 Hitler zdůraznil, že „žádný z nich není nebezpečný, pokud přijmeme přísná opatření i v pouhých maličkostech“. Veřejné ponižování a trestání představovalo otevřenou připomínku těchto nových pravidel. Například jeden muž, obviněný z toho, že měl sexuální styk s Polkou, musel pochodovat přes svou vesnici, doprovázen osmi příslušníky úderných jednotek a Hitlerovy mládeže za zvuků trumpet, a potom byl veřejně pokárán funkcionářem strany před zaplněnou síní radnice. Když byli zatčeni, hrozilo cizím pracovníkům uvěznění, koncentrační tábor, nebo dokonce veřejná poprava.

Případné veřejné popravy oběšením se konaly v německých městech a vesnicích, pouze z katolického jihu byl hlášen otevřený nesouhlas s těmito praktikami.¹⁶

V posledních měsících války se tyto represe dokonce ještě vystupňovaly, jak byl wehrmacht nucen k obraně a režim se začínal obávat, že by mohl být vnitřní opozicí svržen. Himmler podtrhoval potřebu zajistit mezi zahraničními pracovníky pořádek a disciplínu za všech okolností společně s předcházením sabotážím, vytvářením odbojových skupin a revolučních shromáždění apod. Z těchto důvodů se předákům a mistrům říkalo, aby měli oči pořád otevřené. Náznak tónu, v jakém byly tyto záležitosti probírány, poskytuje zápis ze schůzky majitelů porúrských dolů, kterou svolali, aby hovořili o sovětských dělnících. Mocný vedoucí Německé pracovní fronty Robert Ley své posluchače varoval, že těžba uhlí je pro německé vítězství rozhodující: „Uhlí musíme mít, ať se děje cokoliv. A když ne s vámi, pánové, tak proti vám.“ A v opilé tirádě předestíral apokalyptický osud, jenž je očekává, jestliže neuspějí: „Po nás není nic, všechno skončí... Německo bude zničeno. Všichni budou zmasakrováni, povražděni, spáleni a zničeni. Dobrovolně jsme za sebou spálili všechny mosty. Prakticky jsme v Německu vyřešili židovskou otázku. Už jen tohle je něco, co budí respekt.“ Všichni v místnosti souhlasili, že se chování sovětských dělníků musí udržet v rámci pravidel, a když bude třeba, i bitím. „Pod zemí je tma a Berlín je daleko,“ komentoval to Leyův spolupředsedající Paul Pleiger, jeden z nejdůležitějších průmyslových vůdců v Říši.¹⁷

Krutost na pracovištích provázely také určité hovory o zvýšení motivace. Němečtí manažeři byli spokojeni se spoluprací s gestapem při zacházení s problémovými jedinci „štitícími se práce“ nebo prostě s těmi, které nepotřebovali, a uvažovali nad zvýšením výkonnosti svých zaměstnanců díky lepšímu zacházení. Účastnili se kurzů, kde se učili, jak optimalizovat produktivitu práce, a zaváděli odměny, ačkoli je na první pohled pochybné, jestli mohlo skutečně zapůsobit, když povolili dělníkům přemístit nápis „Ost“ z prsou na rukáv. V posledním roce války bylo zavedeno úkolové odměňování a byla zrušena některá omezení pohybu dělníků. Přesto když se rozezněly sirény a nad hlavami se objevily spojenecké bombardéry, zahraničním dělníkům nebyl povolen vstup do veřejných protiletectkých

krytů, a tak byl vyšší podíl těch, kteří zahynuli. A na úplném konci, když docházely zásoby uhlí a potravin, byly jejich životní podmínky skutečně velmi bezútěšné. Zpráva místní samosprávy ze zimy 1944–45 popisuje tábor, provozovaný jedním berlínským podnikem:

Místnosti jsou úplně temné. Také tělocvična je naprosto temná. Uprostřed hoří otevřený oheň. Všude na zemi jsou hromádky slámy, na kterých cizinci leží... Přítomné osazenstvo má skromné, špinavé a částečně roztrhané oblečení... Do práce šlo dnes jen 150–160 z celkem 320 ubytovaných, protože ostatní neměli boty (na chodidlech se jim udělaly otoky). Asi čtyřicet je jich nachlazeno... V táboře je špína a nepořádek, osazenstvo nedostává dostatek šatstva, topení je nedostatečné a obyvatele pokrývají vši.¹⁸

Hovory o lepším postavení skupiny „východních dělníků“ přinesly jen velmi málo a byly při každé příležitosti podkopávány mnohem elementárnějšími a drsnějšími přístupy. Jedním z nich bylo rasové pohrdání jako produkt společnosti, která se obávala etnických interakcí, a to vedlo k opovrhování většinou neněmeckých národů. Dalším bylo chladnokrevné podnikatelské zhodnocení dělníků. Stejně jako Hitler je němečtí podnikatelé nikdy nepovažovali za vzácný nebo hodnotný zdroj, byli stále podřadnější než lidské bytosti, které je potřeba živit a chránit. Byli spíše levnou komoditou, jež musí pracovat, dokud se neopotřebuje. Třetím faktorem byla obava z odvety. Jak dosvědčuje Leyův projev, mnozí Němci – dokonce i když vůbec netušili, co se děje v zahraničí – si byli velmi dobře vědomi potlačované zahořklosti a nenávisti, kterou chování Němců u jejich obětí vyvolávalo. Režim mluvil jazykem odvety a odplaty od doby, kdy převzal moc, a neustále varoval, že se to v případě porážky nacismu vrátí zpátky do Německa. A konečně zde byla určitá paranoia z „kriminálníků“, kteří zdivočí, když se Německo zhroutí. V závěrečných měsících války, když se nacisté stávali stále krutějšími k podezřelým pachatelům všeho druhu, Himmler naléhal na masové popravy cizích buřičů. Například v Düsseldorfu bylo na improvizovaných šibenících oběšeno po skupinách 200 italských válečných zajatců obviněných z rabování po ničivém náletu. Na konci války gestapo zabíjelo Němce a cizí dělníky, aby se zbavilo „nebezpečných kriminálníků“, nebo prostě jen proto, že byli příliš slabí na to, aby mohli chodit.¹⁹

OTROCKÁ PRÁCE A SS

Jako organizace zodpovědná za koncentrační tábory mělo SS své vlastní cenné zdroje pracovní síly. Nicméně když válka začala, bylo jejich osazenstvo málo početné. V září 1939 bylo v hlavních koncentračních táborech Dachau, Sachsenhausen, Buchenwald, Mauthausen, Flossenbürg a Ravensbrück umístěno pouhých 21 400 vězňů v době, kdy v sovětských gulazích jich bylo víc než 1,3 milionu. Trvalo to až do bodu velkého obratu v letech 1941–42, než si Himmler uvědomil jejich význam. Na jaře 1942 se počet vězňů zdvojnásobil, ale bylo ještě důležitější, že SS začalo budovat nebo rozšiřovat dalších devět táborů, včetně tří – Osvětim, Stutthof a Lublin-Majdanek – z nichž každý byl koncipován tak, aby pojmul takový počet vězňů, jenž by zastínil celkový počet vězňů v zařízeních SS před válkou. Ačkoliv plány, na základě kterých se toto rozšiřování provádělo, se nikdy úplně nerealizovaly, celkový počet vězňů v koncentračních táborech vzrostl velmi rychle na 110 000 (září 1942) a 200 000 (červen 1943). V Osvětimi, Dachau i jinde hlavní tábor obklopovaly tábory pobočné. Začátkem roku 1945 bylo ve dvanácti silně přeplněných hlavních táborech a v dalších 165 pracovních táborech řízených SS 700 000 vězňů a přibližně 40 000 strážných – německý systém se rychle rozrostl do stavu, který se blížil proporcím gulagu.²⁰

Systém koncentračních táborů SS: Počty vězňů

Tábor	Září 1939	Duben 1942	Srpen 1943	Leden 1945
Dachau	4 000	8 000	17 300	57 560
Buchenwald	5 300	9 000	17 600	87 300
Sachsenhausen	6 500	10 000	26 500	60 800
Flossenbürg	1 600	4 700	4 800	40 300
Osvětim	-	asi 20 000	72 000	67 000
Lublin	-	asi 9 500	15 400	-
Koncentrační tábory celkem	asi 21 000	asi 75 000	224 000	714 000

Zdroje: *TWC*, v, R-129; 1468-PS; N. Wachsmann, *Hitlerova vězení: Právní teror v nacistickém Německu* (Londýn, 2004, 394–5); H. Krausnick a M. Broszat, eds., *Anatomie státu SS* (Londýn, 1973, 247–8).

Katalyzátorem nové politiky bylo – jak jsme již viděli – Himmlerovo přání (v očekávání nadcházejícího vítězství) ihned přistoupit k základům Generálního plánu Východ. Ten předpokládal, že se nebude využívat práce cizinců uvnitř Říše – k čemuž měl Himmler vždy zásadní výhrady – ale dál na východě. Výstavbou megatáborů v Osvětimi a Lublinu se tak začalo přesouvat ohnisko táborového systému směrem na východ, k okrajům Říše a Generálního gouvernementu. Zejména Lublin byl projektován jako budoucí centrum usídlení s trojnásobnou velikostí, s renovovaným centrem města, novými průmyslovými podniky a kruhem sídlišť. Takový početní skok ve využívání otrocké práce musel vést k otřesu v zastaralém táborovém systému. Himmler jej proto podřídil energickému Oswaldu Pohlovi, jenž byl postaven do čela zcela nového odboru SS, Hlavního ekonomického a administrativního úřadu (WVHA). WVHA měl jako hlavní jednotka SS pro budování a výstavbu organizovat kombinaci správy táborů a svých podnikatelských aktivit pro SS mír na Východě. Pohlův podřízený Hans Kammler, talentovaný, ale krutý šéf stavebních inženýrů SS, navrhl plány pro nový lublinský tábor a těšil se na rozmístění mírových „stavebních brigád“, které by využívaly 175 000 otrockých pracovníků a zahájily by výstavbu silnic a obytných sídlišť.²¹

Mimořádné ambice za těmito plány trvaly po většinu roku, přestože v roce 1941 bylo do péče SS dodáno ve skutečnosti pouze 30 000 sovětských válečných zajatců. Kammler, Pohl a Himmler neviděli žádný důvod k obavám. Kammlerovy stavební plány pro období míru lehkomyšlně počítaly s využíváním „vězňů, válečných zajatců, Židů, apod.“ a oni považovali transport fyzicky zdatných slovenských Židů do Osvětimi v březnu 1942 za pouhý začátek. Hlavní architekt Generálního plánu Východ, profesor Konrad Meyer, předpokládal, že během následujících dvaceti pěti let bude potřeba 850 000 dělníků.²² Jak to řekl Pohl Himmlerovi, „válka přinesla výraznou změnu struktury koncentračních táborů a změnila jejich požadavky na zaměstnávání vězňů“. Mobilizace vězňů pro válečné hospodářství a „pro potřeby výstavby v blížícím se období míru“, měla nyní přednost před úvahami o bezpečnosti nebo ideologickou indoktrinací. Himmler s tím souhlasil. Ve velmi důležitém projevu, proneseném k vyšším vedoucím SS v červnu toho roku (při příležitosti Heydrichova pohřbu), zdůraznil, že

*jestliže naše tábory nenaplníme otroky — myslím si, že v této místnosti mohou věci říkat pevně a otevřeně — otrockými dělníky, kteří budou stavět naše města, naše vesnice, naše statky bez ohledu na jakékoliv ztráty, dokonce ještě řadu let po válce nebudeme mít dostatek peněz, abychom sídliště mohli vybudovat takovým způsobem, že tam budou moci žít skuteční germánské lidi, jež by mohli zapustit kořeny v první generaci.*²³

Pohl nebyl žádný romantik. Chtěl, aby se velitelé koncentračních táborů začali chovat spíše jako manažeři než jako policisté a aby zajistili, že jejich tábory budou ekonomicky produktivní. Spíše než jako němečtí podnikatelé zacházelo však SS s vězni, jako by existoval jejich neomezený zdroj. Tato nová politika vězně vytěžovala až za hranice jejich odolnosti — zkracování přestávek, vyžadování neomezeného počtu pracovních hodin, ponižování a neustálý dohled. Jak Pohl řekl, jejich využití musí být „ve skutečném smyslu tohoto slova vyčerpávající“. Jak velký byl skutečně přísun — nebo vlastně kapacita táborů — se nedá snadno říct. Bylo trapně jasné, že Richard Glücks, inspektor koncentračních táborů, si vůbec nebyl jistý, kolik vězňů v nich už je. Pohl chtěl tohle všechno změnit a pokoušel se sledovat jejich výkonnost pomocí statistiky produktivity.²⁴

Ve skutečnosti přísun vězňů vylétl vzhůru, daleko nad schopnosti vedení SS. Jak se rozpoutávalo konečné řešení, valili se ve velkých počtech do táborů Židé a ti, kteří se „nehodili na práci“, byli posíláni přímo do vyhlazovacích táborů, zatímco zbytek prošel selekcí, aby „byl vyhlazen prací“. Podobný osud očekával cizince a německé dělníky, jež padli do rukou policie. Dohoda mezi Thierackem a Himmlerem z roku 1942 posílala zadržené do koncentračního tábora a obcházela přitom soudní systém. Goebbels tehdy poznamenal, že myšlenka „vyhladit je prací“ by se měla „bezpodmínečně vztahovat na Židy a Cikány, Poláky, kteří byli odsouzeni na tři až čtyři roky nucených prací, a na Čechy a Němce odsouzené k smrti nebo na doživotí“. V důsledku toho bylo pouze ke konci roku 1942 předáno gestapu 35 000 „výhodných“ pracovníků. Rychle se rozšiřující partyzánská válka ve východní Evropě jich přidala mnohem víc a stejně tak rozhodnutí poslat do koncentračních táborů všechny Poláky, kterým byla prodloužena vazba v Generálním gouvernementu. Koncem roku 1944 se počty měšičně uvězněných za necelé dva roky zdvojnásobily.²⁵

Pohl byl energický administrátor, ale byl také nafoukaný, dogmatický (podobně jako Hans Frank měl sklon co nejdříve vyčíst ze své podoby Mussolinimu) a podle jednoho svého kolegy byl úplným diletantem v ekonomických záležitostech. Ve druhé polovině roku 1942 a po velkém počtu nově přichozích vězňů do koncentračních táborů se podmínky v nich tak zhoršily, že se stav jejich osazenstva v celém systému ve skutečnosti snížil – ze 115 000 na 83 000. „Likvidace prací“ byla dovedena až příliš daleko, dokonce i pro SS.²⁶ Je pouze záhadou, proč byli vedoucí pracovníci SS překvapeni, když nakonec dostali celkový jasný obrázek o úmrtnosti v táborech – díky svým novým statistikám – a zjistili, jak je vysoká. Armáda a Speerovo ministerstvo pro zbrojení je v prosinci 1942 kritizovali za neefektivnost a tvrdili, že by bylo lepší poslat dělníky do Speerových podniků a Židy držet v ghettech pro využití armádou.²⁷

Jestli byl Himmler na něco citlivý, pak to bylo obvinění z neefektivnosti a obava, že by to mohlo ohrozit udržení rasové politiky v jeho rukou, a tak na jeho podnět začala vnitřní komise SS vyšetřovat vedení táborů. Odhalila takovou síť úplatkářství, ukradeného majetku, svévolného zabíjení a tajných korupčních fondů, že stovky příslušníků SS byly degradovány nebo uvězněny. Jedna třetina velitelů táborů byla vyměněna. „Musí se využít všechny prostředky, aby se snížila úmrtnost,“ instruoval Glück své podřízené v lednu 1943. Výsledkem bylo, že v období od konce roku 1942 do začátku roku 1944 WVHA snížil úmrtnost vězňů z udivujících 10 procent měsíčně na 2-3 procenta. Ale i toto číslo bylo astronomické. Navíc během toho stejného období byly při příjezdu do Osvětimi-Březinky zplynovány stovky tisíc Židů, zatímco ostatní byli odsouzeni k smrti hladem. Vedoucí pracovníci táborového systému nesledovali dodávky potravin do táborů, nepotlačovali vražedné chování strážných ani nepřijímali žádná běžná opatření, aby udrželi naživu více vězňů. Naopak, nová opatření pomáhala k rychlejšímu zabíjení lidí.

Jak se systém rozrůstal, Himmler se pokoušel rozlišovat různé druhy koncentračních táborů a jejich funkce, zejména aby zdůraznil ekonomickou užitečnost institucí řízených WVHA. V té době byl zodpovědný za válečné zajatce, internační, pracovní a tranzitní tábory a také za vyhlazovací centra a koncentrační tábory vhodné pro dohled inspektora koncentračních táborů a WVHA. V květnu 1943

výmluvně napsal, že pracovní tábor v Salaspilsu nedaleko Rigy se může změnit na koncentrační tábor pouze tehdy, „je-li jeho součástí opravdový a skutečně důležitý zbrojní podnik“. Tehdy se vězni většinou využívali k udržování trávníků, k lámání kamene, těžbě nerostů a výrobě cementu, tedy k činnosti označované jako práce, „která se dělá, aby vězni nezháleli“. Ale ať už spadali pod WVHA, nebo ne, nemělo to žádný patrný vliv na to, jak se s vězni zacházelo. Naopak, industrializovanější zařízení – včetně modernějších krematorií – a lékařské zdroje prostě znamenaly, že se vězni mohli vraždit ve větších počtech. Táboroví lékaři zabíjeli nemocné vězně injekcemi fenolu, jiní byli jednoduše zplynováni nebo spáleni. Stejně jako Židé, napsal jeden důstojník SS v Lublinu během přesídlování Zamošci, se Poláci poslaní do Osvětimi „likvidují“, pokud jsou duševně nezdraví, tělesně postižení nebo nemocní. Jediný rozdíl je v tom, že „na rozdíl od Židů by Poláci měli zemřít přirozenou smrtí“. Mezitím už nebyla úmrtí hlášena na místní matriční úřady – nový registrační kód v táborech pomáhal zastírat rostoucí počty mrtvých.²⁸

Výsledné oběti na životech byly ohromující. Z 12 658 vězňů, převezenných na konci roku 1942 z preventivní internace v Řiši do koncentračních táborů (většinou do Mauthausenu-Gusenu), jich již začátkem dubna příštího roku bylo 5 935 mrtvých. Celková úmrtnost byla dokonce ještě vyšší. Novější odhady předpokládají, že z 1,65 milionu vězňů koncentračních táborů, kteří pracovali pro německé válečné hospodářství, nepřežilo válku víc než 475 000 a jen relativně velmi málo jich bylo propuštěno. Táborový systém se nesmírně rozrostl ze svých skromných začátku v době převzetí moci nacisty a tento růst s sebou přinesl raketový nárůst úmrtnosti. V rukou SS byl systém stále příliš smrtelně ničivý, než aby se stal hlavním dodavatelem pracovních sil, které Říše pro svou válku tak zoufale potřebovala.

Číslo vyprávějí svůj vlastní příběh, ať jsou jakkoliv neosobní. Mezi lety 1939 a 1944 ve skutečnosti poklesl počet německých pracovních sil z 39 milionů na 29 milionů, výhradně v důsledku odvodů mužů do armády, a většina z tohoto snížení byla nahrazena sedmi miliony zahraničních dělníků, převážně dovozených Sauckelovými agenty. Ve srovnání s těmito čísly představovalo 475 000 hladovějících a vysílených přeživších z Himmlerových koncentračních tá-

borů žalostnou obžalobu nacistické ekonomické hlouposti. Výrazně odlišná politika by umožnila, aby německá pracovní síla narůstala, nikoliv klesala. Miliony potenciálních pracovníků byly buď záměrně povražděny (při konečném řešení), nebo zemřely hladem (v zajateckých táborech). Ale ve Třetí říši a především v SS – jak jeho vůdci často prohlašovali – byly některé věci důležitější než ekonomika.

PODNIKÁNÍ S SS

Pokud šlo o podnikání, bylo SS mnohem lepší v destrukci než v budování. Po anšlusu, zatímco Göring měnil své Reichswerke v ohromné státem řízené průmyslové uskupení, také SS váhavě vstoupilo do světa výroby. Jeho počáteční iniciativy v této oblasti se zaměřovaly na těžbu kamene a na výstavbu, a proto otevřelo koncentrační tábory jako Mauthausen, Flossenbürg a Gross-Rosen v očekávání plánovaných velkých říšských rekonstrukčních projektů. Zejména využíváním výhody privilegovaného přístupu k vyvlastněnému židovskému majetku se Pohlovi a WVHA podařilo převzít velký počet malých podniků od pil až po výrobce potravin. Ale v jejich nákupech bylo málo logiky – tady to byly stáčírny minerální vody, jinde zase opravný kol a výrobní keramiky. Myšlenkami někde jinde si Himmler občas pohrával s ideou zbrojního průmyslu SS vyrábějícího protiletadlová děla, minomety a kulomety. Ale v SS bylo jen málo lidí s podnikatelskými zkušenostmi a kombinace vyhladovělé a týrané pracovní síly, Himmlerovy posedlosti poválečným zemědělským přesídlením na Východ a nedostatku investičního kapitálu zabránila SS ve vytvoření jakkoliv významného výrobního impéria.²⁹

Zvláště odstrašujícím příkladem jeho ekonomické neschopnosti byl chabý vedlejší podnikatelský produkt masového vraždění polských Židů při operaci Reinhard. Na podzim 1942 se Himmler rozhodl čelit kritice genocidy – zejména wehrmacht měl obavy z přerušování polské průmyslové výroby, když byli Židé odstraněni ze svých pracovišť – vytvořením „několika velkých židovských koncentračních táborů-továren“ kolem Lublinu, které by byly součástí zbrojní výroby. Ačkoliv se to nikdy neuskutečnilo v podobě, jakou měl Himmler na mysli, uskupení OSTI Odilo Globocnika kolem Lublinu zaměstnávalo desítky tisíc polských židovských dělníků ve sklárnách,

kartáčovních, výrobních koberců či jízdnicích kol a ve farmaceutických podnicích. Ani krutý, úplatný a zábavu milující Globocnik, ani jeho lidé nebyli obvyklí manažeři. Jeden z nich poznamenal: „Dělá se mi špatně, už jen když slyším slovo průmysl!“ Vlastní experti SS na podnikání byli také zmatení, jelikož OSTI bylo zřízeno jako společnost v březnu 1943 s Pohlem jako předsedou představenstva a „Globusem“ jako výkonným ředitelem. Ale byla to policejní činnost, krytí osobního zisku nebo seriózní obchodní podnikání? Odpověď se objevila velice brzo. S amatérským a barbarským vedením to byl spíše momentální vedlejší produkt politiky drancování a genocidy než zárodek nového zájmu SS o průmysl a jeho špatné vedení bylo dalším důvodem, proč byl Globocnik podruhé za svou kariéru vyhozen a poslán pryč z Lublinu, aby velel policii v Terstu. Před svým odvoláním navrhl – a Himmler ho podpořil – aby bylo lodžské ghetto převedeno také pod vedení OSTI. Obával se, že průmyslníci a wehrmacht uzavírají objednávky spíše tam než s ním. Ale těm, kdo zodpovídali za průmyslová centra v župě Warthe, se podařilo tuto myšlenku shodit ze stolu – nic z toho, co SS dělalo, nenaznačovalo, že by se tak podařilo alespoň dosáhnout efektivnosti, se kterou pracovníci v lodžském ghettu na objednávku německých podnikatelů vyráběli uniformy pro wehrmacht.³⁰

Vyhlazování polského židovstva v rukou SS vyústilo v osobní obohacování velkého rozsahu, ale jen ve velmi malý přínos pro německé válečné úsilí. Globocnik tvrdil, že operace Reinhard přinesla mezi zářím 1942 a prosincem 1943 více než 1 900 vagonů obnošeného šatstva. Ze zavraždění stovek tisíců polských Židů shromáždili jeho lidé majetek v hodnotě milionů říšských marek, o kterém říkali, že ho plánují vložit zpátky do OSTI. V Globocnikově závěrečné zprávě je seznam položek, na nichž byl tento výpočet založen, uveden na řadě stránek a jeho součástí jsou peníze od maďarských pengö až po australské libry a také ohromné hromady drahých kamenů, hodinek, vzácných kovů, kufříků, kapesních nožů, slunečních brýlí, pouzder na cigarety, budíků a břitev. To, co se nedostalo mezi vánoční dárky německých usedlíků nebo příslušníků SS nebo do hlubokých kapes zainteresovaných úředníků, mělo pomoci financovat na hotovost chudé uskupení OSTI. Přesto se OSTI neprosadilo. Potácelo se po většinu roku 1943 jen tak dlouho, dokud chtěl Himmler na Východě

dě zachovat malý počet židovských pracovníků. V listopadu – po vzpourách ve vyhlazovacích táborech Treblinka a Sobibor – byli jeho zbývající zaměstnanci zavražděni v průběhu krvavé operace „Dožínky“, která sprovodila ze světa těch několik přeživších Židů v Polsku. V únoru 1944 byl prohlášen konkurs na mnoho dalších podniků SS. Toho roku v říjnu si Speer vyžádal kontrolu nad veškerou pracovní silou v Říši, což všechny ekonomické ambice SS obrátilo v prach.³¹

Speer se později vychloubal, že pomohl odvrátit nebezpečí převzetí moci nad ekonomikou ze strany SS, když připomněl Hitlerovi, jak je důležité zachovat výrobu zbraní v rukou těch, kdo ví, jak to dělat. Ale Himmlerovy zájmy – s výjimkou občasného snění za bílého dne – ve skutečnosti nikdy nevedly tímto směrem. Pokud se týkalo období míru, zůstával věrný svým plánům na poválečné budování na Východě, vizi koloniálního přesídlování, v jehož rámci plánoval použití moderních metod správy k obnově pseudostředověkého řádu, do kterého se průmysl sotva hodil. Co se týče války, jakmile od něj povinnosti vyžadovaly, aby zabíjel židovské dělníky, tak to dělal. Mluvil proto pravdu, když znovu ujišťoval Speera: „Mám úplně jiné ambice než se stát konkurentem v této oblasti“ (to znamená ve výrobě zbraní).

Mezi těmito muži nastal jenom jeden krátký boj – na podzim roku 1942 – o to, zda dovolit vězňům koncentračních táborů pracovat pro vnější podniky, nebo jestli by továrny měly být postaveny ve vlastních táborech. Případem, o který šlo, byly Gustloffovy zbrojní závody v Buchenwaldu, zamýšlený pilotní projekt pro využití práce vězňů při výrobě zbraní, v níž se zpožďovaly dodávky. Ale mít SS jako zaměstnavatele mohlo být znepokojující. Po několika energických Himmlerových intervencích se Gustloffovi manažeři začali obávat, že je SS může začít hlídat stejně jako své otrocké pracovníky. Dokonce ani Hitler si nemyslel, že by bylo rozumné nechat SS, aby německým průmyslníkům říkalo, jak mají řídit výrobu. Jakmile toto kolo skončilo a Speer se dostal až na vrchol, zjistil, že Himmler je připraven spolupracovat – nové koncentrační tábory byly postaveny jak uvnitř, tak vně Říše, a dokonce byly v zájmu válečné výroby konečně zmírněny zákazy zaměstnávat Židy v rámci Říše. Pracovní síly z koncentračních táborů byly nasměrovány do zbroj-

ního hospodářství a SS naopak dostalo zvláštní přístup k munici a materiálu.³²

V posledním roce války se pozornost německého vedení evropského hospodářství soustředila zejména na starost o výrobu zbraní. Vzhledem ke značné moci nad ekonomikami všech okupovaných zemí byl Speer nakonec schopen uvažovat o centralizaci evropské průmyslové výroby pro potřeby německého vedení války a o zaměření na zvyšování produktivity. Speerův vzestup byl dokladem Hitlerovy důvěry v něj – nakonec bylo nade vše jasné, že co se týče výroby zbraní (nebo vlastně čehokoliv), je Speer lepší alternativa než Himmler. Zatímco koncentrační tábory byly kombinací nízké produktivity práce, vysoké úmrtnosti a stále rostoucí korupce, ve zbrojních továrnách pod Speerovým vedením produktivita rostla. Přes pouze nízké zvýšení německého národního produktu přinesly jeho reformy obdivuhodný nárůst výroby munice bez velké restrukturalizace ekonomiky. Během jednoho roku se téměř zdvojnásobila výroba bojových letadel. V polovině roku 1943 se již dalo pochybovat, jestli by se Himmlerovi mohlo podařit zpochybnit Speerovu práci, i kdyby to chtěl udělat.³³

Od podzimu 1943 se vězni koncentračních táborů používali ve významných počtech ve výrobě zbraní a tento trend se v roce 1944 zrychlil při znatelném zhoršení pracovních podmínek. Jak to vysvětlil velitel osvětimského tábora Rudolf Hess při norimberském procesu:

Hlavním důvodem, proč byli ke konci války vězni v tak špatném stavu, proč bylo tolik tisíc z nich v táborech nemocných a vyzábých, bylo to, že každý vězeň musel být zaměstnán ve zbrojním průmyslu až do krajních mezí svých sil. Říšský vedoucí SS nám stále a při každé příležitosti tento cíl opakoval a také to vyhlášoval prostřednictvím vedoucího Hlavního ekonomického a administrativního úřadu obergruppenführera Pohla velitelům koncentračních táborů a administrativním vedoucím při takzvaných velitelských schůzkách. Každému veliteli bylo řečeno, aby věnoval co největší úsilí k dosažení tohoto cíle. Cílem nebylo mít co nejvíce mrtvých nebo zlikvidovat co nejvíce vězňů, říšský vedoucí měl trvalý zájem na tom, abychom byli schopni zaměstnat všechny síly, které jsme měli k dispozici, ve zbrojním průmyslu.³⁴

Začátkem roku 1942 pracovalo ve válečném hospodářství možná 25 000 vězňů koncentračních táborů, koncem roku 1944 toto číslo vzrostlo na 400–420 000 a SS a německý průmysl spolupracovaly při jejich vykořisťování. Vězni byli umístěni převážně v bývalých židovských pracovních táborech (jejichž původní obyvatelé byli nyní mrtví) a někteří z nich pomáhali budovat ve Slezsku chemický průmysl, využívající jako surovinu uhlí. Jinde dodával tábor v Oranienburgu pracovníky do továrny Heinkel, Sachsehausen zásoboval lidmi Daimler-Benz a Dachau byl napojen na BMW. Když docházely Kruppově koncernu pracovní síly, obrátil se na koncentrační tábory a jeho manažeři vyhledávali v Buchenwaldu zkušené dělníky. Pevně zahraniční pracovní síly vyráběly ve Volkswagenu vojenské automobily, součástky pro letadla, rakety a mnoho dalších zbraní – firma poskytovala SS džípy a SS na oplátku postavilo a provozovalo zvláštní tábor v blízkosti jeho hlavní továrny.³⁵

Speer osobně požádal Himmlera, aby mu dodával co nejvíce dělníků. V květnu mu ministr spravedlnosti Thierack povolil využití také ostatních vězňů. Na jaře 1945 možná až polovina osazenstva koncentračních táborů – asi 5 procent celkových pracovních sil v Říši – pracovala přímo ve výrobě pro válečné účely nebo pro Kammlerův stavební komisariát. SS poskytovalo Kammlerovým prostřednictvím podporu programu výroby raket ve Volkswagenu a Porsche. Dodalo také 60 000 vězňů, kteří v harzském pohoří lámali ve skále podzemní prostory pro výrobu raket V-2. Řízení nebylo nijak komplikované – při kontrole přítomných strážní SS prostě praštili každého do obličejů, a kdo zůstal stát, považoval se „za schopného práce“. Pro Kammlera, jehož nezajímaly tisíce těch, kteří zemřeli, byl toto efektivní způsob využití rezerv v pracovních silách a s výslednou intenzitou práce byl bohatě spokojen.³⁶

Nakonec Hitlerova hra zkrachovala a jeho pokus vést válku na celém kontinentu navzdory německým hospodářským možnostem se obrátil proti němu. SSSR pokračoval v odporu a jeho zjevně nevyčerpatelné zdroje lidí a pozoruhodný úspěch při přezbrojení vlastní armády tváří v tvář ochromujícímu nedostatku potravin odsoudily celou Hitlerovu strategii k neúspěchu. Klíčovou fází boje byl první rok a půl po zahájení německé invaze do SSSR, kdy Říši

nově dobytá území a těžký úder sovětskému hospodářství přinesly Německu mnoho výhod v době, kdy se americká ekonomika stále teprve přeorientovala na válku. Bylo to v těchto kritických měsících, kdy nacistická schopnost plýtvat a dělat věci špatně, Hitlerovy strategické chyby a nezpůsobnost režimu přeměnit zdroje ve zbraně tak účinně jako jeho nepřátelé přišly Říši draho.

Kritické bylo chybné řízení pracovních sil – jednoho z nejvzácnějších zdrojů. Během celé doby války mohlo Německo postavit do pole méně než polovinu z 35 milionů mužů, jež byl schopen dát dohromady Stalin, a po podzimu 1942 tento nepoměr mezi jejich armádami stále více narůstal. Německo na východní frontě vykrvácelo, neschopné vyrovnat se svému protivníkovi v lidských silách (Německo mělo asi polovinu počtu obyvatel SSSR), v řízení i ve výrobě zbraní. Na západě čelilo značně neopotřebovaným britským a americkým silám s bohatými rezervami lidí a potravin. Do konce války ztratilo víc než 3,2 milionu mužů. SSSR ztratil víc než dvojnásobek tohoto počtu a dále mnohem víc civilistů. Ale jeho rychlá mobilizace prokázala jednak vyšší sovětskou vůli po vítězství, jednak větší průmyslovou a technologickou přizpůsobivost režimu. Ohromně mu pomohl snadný přístup k nerostným surovinám, k ropě a k dodávkám z USA na základě smlouvy o pronájmu a půjčce. Ale neměli bychom přehlédnout tu skutečnost, že v případě pracovních sil SSSR překonal to, co bylo pro něj z mnoha důvodů mnohem větší překážkou než pro Třetí říši – během jednoho roku váleční klesl počet jeho pracovně aktivního obyvatelstva z 85 na 53 milionů lidí. I když připustíme plnou zaměstnanost, a dokonce vyprázdnění gulagů, k němuž rychle došlo, nemůže to tento výpadek vynahradit. Místo toho bylo mobilizováno veškeré obyvatelstvo a existující pracovníci byli velmi brzy přesměrováni do válečného průmyslu. Přes evakuace a drastické ztráty průmyslových podniků vyráběl SSSR v roce 1942 stále více zbraní než Německo.³⁷

Hitler, jenž nebyl ochoten snížit životní úroveň civilistů tak bezohledně jako sovětský režim a již se obával masových náletů, při kterých nakonec zahynuly v Říši stovky tisíc lidí, byl po roce 1942 schopen vést i nadále válku jen díky wehrmachtu – nepochybně nejschopnější bojové síle ve válce – a stále silnějšímu německému využívání evropského průmyslu, zemědělství a pracovních sil. I když

byla tato politika brutálně účinná, mnohem víc by jí pomohlo, kdyby nebyly cílevědomě a krutě zabity miliony pracovníků. Někteří se upracovali nebo vyhladověli k smrti, jiní byli oběšeni, zplynováni nebo zastřeleni jako rasoví nepřátelé. V každém případě to potvrdilo nemožnost vést rasovou válku současně na několika frontách. Ten stejný pocit rasové solidarity, který dělal z německého vojáka tak obávaného bojovníka, působil jako omezení, když se jednalo o mobilizaci pracovních sil a dalších zdrojů mimo Říši. Z tohoto pohledu byly jak liberalismus, tak i komunismus mnohem účinnějšími motivátory v dlouhodobé válce než nacionální socialismus. Ukázalo se, že Hitlerovi kritici v SS měli nakonec pravdu – Německo mohlo mít rasovou čistotu nebo imperiální nadvládu, ale nemohlo mít oboje.³⁸